

Христова Ю.В.

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Рец В.В.

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

МЕХАНІЗМ ЗДІЙСНЕННЯ МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ В УРСР У ПЕРІОД «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» 1937–1938 РР. У КОНТЕКСТІ «КУРКУЛЬСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ»

У статті розглядається механізм здійснення масових репресій в УРСР у період «Великого терору» 1937–1938 рр. Проаналізовано законодавчу та нормативну базу діяльності каральних органів, конкретизовано, що під визначення «колишній куркуль» підпадали особи, котрі були засуджені під час проведення політики розкуркулення до ув'язнення у виправно-трудовах таборах і змогли повернутися додому після завершення строку покарання, особи куркульського походження, які змогли втекти зі спеціальних поселень і нелегально проживали з підобраними документами в сільській або міській місцевості. Наголошено, що репресіям також підлягали громадяни, що утримувалися у в'язниці, слідство щодо яких закінчено, але судовими органами справа не розглядалася, особи, які перебували на оперативному обліку, люди, прізвища яких опосередковано звучали під час допитів або збору свідчень, родини засуджених, представники релігійних общин, українські націоналісти, політичні опоненти та прибічники царського режиму. Підкреслено, що слідство проводилося прискорено і за спрощеною процедурою: затриманому не надавалася будь-яка правова допомога, не організувалися очні ставки зі свідками, до процесу не залучалися експерти, докази не проходили перевірку, для добування зізнань офіційно застосовувався фізичний вплив. Досліджено відмінності й особливості функціонування органів виконання вироку – двійок, трійок, а також оперативних відділів. Надано історичну оцінку подіям «куркульської операції». Обґрунтовано, що вона була спрямована на усунення головних організаторів антирадянської та диверсійної діяльності – куркулів і карних злочинців. Фігуранти справи проходили через позасудові органи слідства «трійки» та «двійки», які застосовувалися для швидкої та ефективної боротьби з контрреволюційними елементами. Внаслідок нехтування елементарними нормами права тисячі невинуватих людей потрапляли під жорна репресивної машини.

Ключові слова: «Великий терор», «куркульська операція», репресії, двійки, трійки.

Постановка проблеми. На різних етапах історії України радянської доби репресії й терор використовувалися державою, оскільки були необхідною умовою життєздатності комуністичного режиму та засобом побудови комуністичного суспільства. Репресії перетворилися на елемент соціальних та управлінських технологій, які використовувалися з метою трансформації суспільства. За роки радянської влади мільйони людей стали жертвами свавілля необмеженої влади комуністичного режиму, зазнавши необґрунтованих репресій за політичні чи релігійні переконання, соціальною чи національною ознакою. Вказана проблема, крім суто наукового, має й морально-політичне значення, адже репресії обернулися скаліченими долями мільйонів кращих представників народу України. Згубні наслідки репресивного тиску відчуються й досі у вигляді

залишків посттоталітарного суспільства, подолання яких стає можливим за рахунок усвідомлення коріння тоталітаризму та породжених ним явищ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останнє двадцятип'ятиліття в Україні надрукована значна кількість наукових праць, присвячених «Великому терору» 1937–1938 рр. Нормативна база стосовно цього історичного періоду досліджувалася В.А. Войналовичем, Ю.З. Данилюком тощо. Натомість праці С.В. Кульчицького, Ю.І. Шаповала, С.І. Білокося, М.М. Нікольського та багатьох інших вчених дозволили суттєво поглибити розуміння причин і механізмів масових політичних репресій. Дослідженню механізмів здійснення масових репресій у 1937–1938 рр. приділено увагу такими істориками, як С.І. Білокінь, В.М. Нікольський, Ю.І. Стецовський, В.В. Ченцов, Ю.І. Шаповал та

ін. Вони розглядають їх у контексті законодавчої та нормативної бази каральних органів, соціальної спрямованості репресій, здійснення окремих операцій органами НКВС.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження і розкриття механізму здійснення масових репресій у період «Великого терору» у 1937–1938 рр. у контексті «куркульської операції». Ключовими завданнями є дослідження сутності механізму масових репресій, його структури, суб'єктного складу і надання історичної оцінки подіям 1937–1938 рр. у рамках «куркульської операції».

Виклад основного матеріалу дослідження. Завдання щодо розгортання масових репресій і обґрунтування їх необхідності визначив лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. [1, с. 14]. На пленумі порушували питання про боротьбу зі шкідництвом, диверсіями та шпигунством японо-німецько-троцькістських агентів, також розглядався національний аспект здійснення «ворожої діяльності», яка, за їх переконанням, здійснювалася майже в усіх державних організаціях посадовцями всіх категорій.

У свою чергу, перехід задумів у практичну площину, на думку більшості дослідників, ініціювала постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи», яка поклала початок репресивної кампанії проти колишніх куркулів і карних злочинців. ЦК ВКП(б) пропонує у п'ятиденний строк подати до центрального комітету склад трійок, а також кількість осіб, що підлягають розстрілу, так само й кількість тих, хто підлягає засланням [2, с. 78–79].

Для впорядкування «роботи» з винищення радянського народу нарком внутрішніх справ М.І. Єжов на основі рішення «Про антирадянські елементи» 30 липня 1937 р. видав оперативний наказ № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» [3, с. 15]. У документі конкретизувалося, що до категорії «антирадянські елементи» належать представники антибільшовицьких партій, колишні учасники білого руху, колишні куркулі, чиновники царського режиму, жандарми, реемігранти, найбільш активні учасники фашистських, терористичних і шпигунсько-диверсійних контрреволюційних формувань, контрабандисти та кримінальники, а також визначено чотиримісячний термін виконання наказу.

На нашу думку, слід детальніше зупинитися на тому, які саме верстви населення підпадали під визначення «колишній куркуль», адже саме вони були основною мішенню масової операції. Насам-

перед у поле зору співробітників НКВС потрапляли особи, котрі були засуджені під час проведення політики розкуркулення до ув'язнення у виправно-трудових таборах і змогли повернутися додому після завершення строку покарання. Водночас увага оперативників була зосереджена й на тих особах куркульського походження, які змогли втекти зі спеціальних поселень і нелегально проживали з підробленими документами в сільській або міській місцевості.

Крім того, репресіям підлягали громадяни, що утримувалися у в'язниці, слідство за якими завершено, але судовими органами справа не розглядалася. Це формулювання дозволило фізично знищити громадян, заарештованих до початку масової операції, вину яких не вдалося довести у процесі слідства [4, с. 75].

Нині серед дослідників «Великого терору» одним із дискусійних питань залишається визначення критеріїв відбору жертв каральними органами. Зазвичай заарештовували тих осіб, які перебували на оперативному обліку. Однак непоодинокими були випадки, коли під жорна репресивної машини потрапляли ті люди, прізвища яких опосередковано звучали під час допитів або збору свідчень. Їх затримували навіть без санкції прокурора.

Вищенаведений нормативний акт не обходив стороною і родичів засуджених, оскільки вони, на думку слідства, були здатні до активних антирадянських дій.

Зокрема, члени родини засудженого за 1-ю категорією, що проживали у прикордонній смузі, в обов'язковому порядку мали висилатися за її межі. Родини засуджених за 1-ю і 2-ю категоріями бралися на оперативний облік, і за ними встановлювався постійний нагляд [5, с. 79]. Такими діями намагалися організувати превентивний удар по «залишках розгромлених експлуаторських класів».

Наказ передбачав встановлення лімітів по 1-й і 2-й категорії для кожної області у пропорційному співвідношенні до її території. Для УРСР було заплановано арештувати 28 800 осіб, із них розстріляти 8 тис. осіб. Оперативний наказ НКВС СРСР № 00447 передбачав можливість збільшення лімітів [6, с. 103]. Окреслені цифри були лише орієнтирами, допускалося їх підвищення. Завдяки такому положенню був знайдений механізм, який спонукав регіональних керівників НКВС до змагання за найвищі показники й одночасно для центрального керівництва відігравав роль інструмента дозування репресій.

У межах наркомату внутрішніх справ стосовно затверджених лімітів у галузі розгрому контр-

революції фактично була створена атмосфера конкурентної боротьби за посади, премії та державні відзнаки. Цим одразу скористалися начальники обласних управлінь НКВС, які ініціювали збільшення цього ліміту.

Вже через місяць загальноукраїнський ліміт у 8 тис. осіб за 1-ю категорією був повністю використаний. Тому 6 вересня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевський звернувся до М.І. Єжова із проханням виділити додатковий ліміт у 4 200 осіб. Загалом упродовж п'яти місяців ліміт для УРСР за 1-ю категорією було збільшено у чотири рази – із 8 000 до 32 715 осіб. Паралельно збільшувалися ліміти за 2-ю категорією [7, с. 107]. Загалом у республіці з 20 800 осіб початкового ліміту на січень 1938 р. до ув'язнення в табори вже планувалося 50 407 осіб [8, с. 148]. Серед семи областей, які тоді входили до складу УРСР, лідерами з використанням лімітів були Одеська, Вінницька та Київська області.

Як наслідок, за релігійні переконання протягом 1937–1938 рр. зазнали репресій всі ті, хто дивом уникнув переслідувань у попередні роки, насамперед віряни, релігійні діячі, українські націоналісти, колишні діячі УНР.

«Оперативний план НКВС УРСР із вилучення куркулів і кримінальників 1-ї категорії» й «Оперативний план НКВС УРСР з вилучення куркулів і кримінальників 2-ї категорії» сприяли зростанню «Великого терору» 1937–1938 рр., але привело до перебудови оперативної діяльності й організаційної структури каральних органів. Виявилось, що діюча тоді система роботи НКВС не дозволяла чекістам чітко та своєчасно виконати завдання зі знищення «ворогів народу».

Головну роль у проведенні арештів відігравали міжрайонні оперативні групи НКВС, створені у колишніх окружних центрах і великих населених пунктах. Очолювали групи відповідальні співробітники обласних управлінь наркомату внутрішніх справ, начальники районних у місті відділів чи окружних відділів. Чисельність їх становила 8–15 співробітників зі складу обласного управління НКВС, місцевих апаратів [9, с. 186].

На території республіки було створено 45 міжрайонних оперативних груп. Вони працювали у кількох районах – т. зв. «кущі», базувалися в одному місті – центрі «куща», самостійно проводили арешти та слідство, розстрілювали засуджених. Арешти санкціонувалися начальниками груп і узгоджувалися з районним прокурором. Куркульська операція проводилася співробітниками НКВС і мобілізованим активом із перевірених партійців. Планувалося, що для її проведення буде залучено

до 5 тис. осіб активу, включаючи випускників шкіл міліції [5, с. 88]. Перед ними ставилися відповідні норми роботи з написання довідок на арешти, заповнення анкет, складання обвинувальних висновків, отримання зізнань заарештованих і кількості названих ними учасників організацій.

Оскільки «куркульська операція» проводилася переважно проти сільських мешканців, то її виконавцями мали стати, насамперед, співробітники районних відділів НКВС. Але через об'єктивні причини самостійно провести операцію периферійні чекісти не могли. По-перше, штатний розпис був незначним, що зумовлювало гостру нестачу оперативних кадрів. По-друге, більшість районних відділів відзначалися некомплектністю співробітників. По-третє, службові приміщення не були пристосовані для проведення значних обсягів слідчої роботи, утримання великої кількості арештованих і виконання смертних вироків [10, с. 161].

Чекісти не встигали своєчасно реєструвати арештованих. Через це часто виникла плутанина в обліковій роботі, яка позбавляла можливості чітко контролювати ведення справ, а інколи призводила до помилкових арештів. Робота районних відділів ускладнювалася через плінність кадрів: одних оперативників відправляли у відрядження, інших – відсилали як неблагонадійних, третіх – заарештовували в ході проведення масових операцій. До роботи залучали слідчих із запасу, курсантів прикордонних училищ НКВС, які відзначалися особливою жорстокістю. Незаконні арешти проводилися і серед співробітників обласних управлінь НКВС УРСР.

З початком масових операцій увага співробітників обласних управлінь НКВС акцентувалася на трьох головних напрямках. По-перше, основний «оперативний удар» повинен був спрямовуватися на ворожі групи, а не на окремі елементи. По-друге, ретельна робота повинна проводитися на стратегічно важливих територіях та у пріоритетних галузях – насамперед у прикордонних областях та у транспортній сфері. По-третє, визначалися магістральні лінії діяльності представників служби державної безпеки в ході реалізації масових операцій.

Згідно з оперативним наказом № 00447 «куркульську операцію» планувалося провести за чотири місяці й закінчити у другій половині грудня 1937 р. Проте у зв'язку зі збільшенням лімітів і подовженням операції хронологічні межі були переміщені на початок січня 1938 р. [5, с. 209].

Зазвичай арешти відбувалися вночі у вигляді утаємниченої акції, що давало додаткові переваги слідчим. Психологічний тиск на затриманого починався від моменту арешту і тривав на всіх етапах слідства.

Більшість населення було переконано у правильності такої політики.

Термін для провадження слідства визначався в 7 діб. Перелік документів слідчої справи включав дані для визначення місцезнаходження арештованого та склад його родини, довідку й характеристику сільради та колгоспу про соціально-майновий стан, соціальну небезпеку, довідку судово-слідчих і адміністративних органів про судимість і реєстрацію, протоколи допитів свідків, очних ставок, довідку, складену за агентурними даними, санкцію прокурора на арешт, висновок у справі [11, с. 211].

Насправді затриманому не надавалася жодна правова допомога, а слідство проводилося за максимально спрощеною процедурою, без відповідної перевірки виявлених суперечностей у свідченнях, без експертної оцінки чи перевірки доказів.

Добування необхідних слідчим зізнань полегшувалося тим, що саме у 1937 р. було офіційно дозволено застосувати фізичний вплив на тих, кого підозрювали у ворожих діях. Так, у червні 1937 р. новий нарком внутрішніх справ УРСР, комісар державної безпеки 2-го рангу І.М. Леплевський на нараді начальників обласних управлінь НКВС т. зв. «промислових областей» (Харківської, Дніпропетровської та Донецької) роз'яснив, що під час широкого наступу на ворогів не слід боятися провадити масові арешти та застосовувати до арештованих биття [12, с. 375].

Але особливого розмаху масове биття арештованих розпочалося після приїзду в Україну у серпні 1937 р. заступника наркома внутрішніх справ СРСР, комісара державної безпеки 2-го рангу Л.М. Бельського. Останній на оперативній нараді працівників наркомату сформулював такий принцип проведення слідчих дій: «Шпигун або учасник організації, все рівно він буде розстріляний. Для того, щоб отримати від нього все – дайте йому по пиці. Чому не можна?» [12, с. 376].

Для засудження винних передбачалося створення позасудових органів – трійок. Останні не виступали новацією в практиці радянських карально-репресивних органів другої половини 30-х рр. Їх використання обґрунтовувалося гострою необхідністю проведення швидкої й водночас якісної боротьби з контрреволюційними елементами. Трійки активно застосовувалися в період Громадянської війни, а також під час суцільної колективізації й ліквідації куркульства як класу. У 1937 р. на них було покладено завдання з реалізації прискореного режиму судочинства щодо найбільш вороже налаштованих куркулів і карних злочинців, які проходили за першою категорією.

Окрім «трійок», на території УРСР діяли т. зв. «двійки», які створювалися з метою прискорення реалізації тієї чи іншої справи. Оперативний наказ наркома НКВС СРСР № 00485 передбачав створення вищезазначеного позасудового органу у складі начальника місцевого управління НКВС та прокурора регіону. Вони за зшитими у вигляді альбомів списками визначали долю громадян за першою або другою категоріями. Надалі кожні 10 днів підписані ними списки надсилали до «Вищої двійки» у складі наркома НКВС СРСР та прокурора СРСР. Після їх затвердження реалізовувалися визначені вироки [6, с. 485].

Однак «Вища двійка» не справлялася з величезною кількістю надісланих справ. Тому 15 вересня 1938 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про створення «особливих трійок». Персональний склад «особливих трійок» не затверджувався Політбюро ЦК ВКП(б), і цим вони відрізнялися від «трійок», створених за наказом № 00447. Діяльність «особливих трійок» регламентував оперативний наказ НКВС СРСР № 00606 від 17 вересня 1937 р. Персональний склад визначався за посадою, туди входили лише перші особи – секретар обкому (крайкому), прокурор, начальник НКВС-УНКВС. «Особливі трійки» мали терміново вирішувати долю громадян, яких арештували до 1 серпня 1938 р. На реалізацію наказу відводилося 2 місяці [13]. Засідання «особливої трійки» також проходили зі значними процесуальними порушеннями, а засуджені ними до розстрілу гинули навіть без ознайомлення з вироком.

В Україні контроль за проведенням операції безпосередньо здійснював нарком внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевський за допомогою встановленої системи звітності [7, с. 293]. Зібрані дані з обласних управлінь проходили перевірку, узагальнювалися і телеграмою відправлялись до Москви. Згідно зі встановленими вимогами М.І. Єжову надходила інформація стосовно реалізації наказу № 00447, що відповідала таким критеріям: кількість розкритих контрреволюційних груп, число вилученої в ході операції зброї, розподіл заарештованих по місту й селу, перелік конкретних цільових напрямків або «ліній», «витрати» лімітів, розподіл за національностями, політичні настрої населення. Завдяки вищенаведеній налагодженій системі обліку здійснювалося керівництво «куркульською операцією» [5, с. 208].

Висновки. «Куркульська операція» була спрямована на усунення головних організаторів антирадянської та диверсійної діяльності – куркулів і карних злочинців. Вона виявилася набагато складнішою,

ніж «друге розкуркулення». Окрім згаданих категорій, за цією лінією проходили також представники релігійних общин, українські націоналісти, політичні опоненти й прибічники царського режиму. Фігуранти справи проходили через позасудові органи слідства «трійки» та «двійки», які застосову-

валися для швидкої та ефективної боротьби з контрреволюційними елементами. Вироки ухвалювалися за відсутності обвинувачених, за зачиненими дверима. Внаслідок нехтування елементарними нормами права тисячі невинуватих людей потрапляли під жорна репресивної машини.

Список літератури:

1. Матеріали февральско-мартовського пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 2. С. 11–24.
2. Юнге М., Биннер Р. Как Террор стал «Большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. Москва : АИРО-XX, 2003. 352 с.
3. Оперативний наказ Народного комісара внутрішніх справ СРСР за № 00485 від 11 серпня 1937 р. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1997. № 1/2. С. 15–17.
4. Подкур Р.Ю. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Донбасі. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 126 с.
5. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2 ч. / упорядн. : С. Кокін, М. Юнге. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. Ч. 1. 614 с.
6. Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД № 00447. Москва : Новый Хронограф; АИРО-XXI, 2008. 784 с.
7. Нікольський В.М. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2000. № 2/4. С. 103–112.
8. Нікольський В.М. «Куркульська операція» НКВС СРСР 1937–1938 рр. в регіоні Донбасу в контексті загальноукраїнської статистики. *Історичні і політологічні дослідження*. 2007. № 5–6. С. 147–150.
9. Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. XX ст.) / наук. ред. І.Г. Паламар. Вінниця : Логос, 1999. 247 с.
10. Золотарьов В.А. Діяльність органів держбезпеки зі здійснення «куркульської операції» у Харківській області (1937–1938 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2007. № 1. С. 158–171.
11. Нікольський В.М. Репресії за «лімітами» (1937–1938 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 210–223.
12. Золотарьов В., Парфьоненко В. «Один із активніших працівників ЧК–ГПУ». Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2003. № 1. С. 255–402.
13. ГА СБ України. Ф. 13. Сборник документов. Приказ НКВД СССР № 00606.

Khrystova Yu.V., Rets V.V. THE MECHANISM OF MASS REPRESSION IN THE USSR DURING THE PERIOD OF THE GREAT TERROR OF 1937–1938 IN THE CONTEXT OF THE “KURKUL OPERATION”

The article deals with the mechanism of mass repressions in the USSR during the period of the Great Terror of 1937–1938. detainees at correctional labor camps and able to return home after the sentence, people of Turkic origin who were able to escape from special settlements and illegally lived with forged documents in rural or urban areas. It was stressed that the people who had been imprisoned and investigated were not subject to repression, but were not investigated by the judicial authorities, persons who were on the operational register, people whose names were indirectly heard during interrogation or testimony collection, families prisoners, representatives of religious communities, Ukrainian nationalists, political opponents and supporters of the tsarist regime. It was emphasized that the investigation was conducted in an accelerated and simplified procedure: the detainee was not provided with any legal assistance, no eye-witness meetings were organized, experts were not involved in the process, evidence was not tested, and physical influence was formally used to obtain confessions. The differences and peculiarities of the functioning of the bodies of execution of the sentence – two, three and operational departments are investigated. A historical evaluation of the events of the “Kurkul operation” is given. It is substantiated that it was aimed at eliminating the main organizers of anti-Soviet and sabotage activities – kulaks and punitive criminals. The persons involved in the case went through the extrajudicial bodies of the Troika and Duplicate Investigations, which were used to quickly and effectively combat counter-revolutionary elements. As a result of neglecting the basic rules of law, thousands of innocent people were put under the grind of a repressive machine.

Key words: “The Great Terror”, “Kurkul operation”, repression, deuces, triples.